

І. Ф. КРАТОВІЧ

СІНАНІМІЧНЫЯ СУВЯЗІ СЛОЎ У ТВОРАХ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

Вывучэнне семантычных адносін, што складваліся паміж словамі ў перыяд фарміравання нацыянальных літаратурных моў, выклікае вялікую цікавасць даследчыкаў. Асаблівая ўвага ўдзяляецца аналізу сінанімічных сувязей, паколькі гэта дае магчымасць вызначыць асноўныя тэндэнцыі развіцця і ўдасканалення лексічных сродкаў той ці іншай мовы. Што датычыць беларускай мовы, то такі аналіз важны яшчэ і па той прычыне, што лексічная сістэма дыялектаў, на аснове якіх адбывалася яе літаратурная апрацоўка, характарызавалася стракатасцю, уключала ў свой склад разнародныя паводле межаў пашырэння і паходжання элементы як уласнабеларускія, так і запазычаныя з іншых моў, перш за ўсё з рускай і польскай. У выніку унутры асобных звенняў гэтай сістэмы складваліся своеасаблівыя семантычныя адносіны, якія далі падставу даследчыкам сцвярджаць, што сінанімія, а дакладней, дублетнасць лексічных адзінак з'яўляецца адной з асноўных асаблівасцей беларускай мовы другой паловы XIX стагоддзя¹.

Сінанімічныя сувязі слоў, як вядома, праяўляюцца ў межах пэўнай лексіка-семантычнай групы (ЛСГ). У прыняцце на прыкладзе любой ЛСГ можна раскрыць істотныя асаблівасці механізму ўзаемадзеяння семантыкі слоў. Аб'ектам нашага аналізу выбрана ЛСГ назоўнікаў са значэннем працэсу моўнай дзейнасці, ужытых у творах В. Дуніна-Марцінкевіча.

Адсутнасць фундаментальных лексікаграфічных прац, якія ў дастаткова поўным аб'ёме фіксавалі б лексічнае багацце беларускай мовы XIX стагоддзя, вымушае вызначыць семантыку слоў у ідыялекце В. Дуніна-Марцінкевіча часта толькі на падставе іх кантэкстуальнага ўжывання.

Выбраны матэрыял найбольш зручна даследаваць метадам кампанентнага аналізу, сутнасць і прызначэнне якога зводзіцца да таго, што «у сукупнасці даследуемых адзінак выдзяляюцца тыя прызнакі, з дапамогай якіх адны адзінкі адрозніваюцца паміж сабою, другія, наадварот, аб'ядноўваюцца ў групы»². Семантычную структуру слова, прадстаўленага лексіка-семантычнымі варыянтамі, можна разлажыць на элементарныя значэнні — семы. Сема ўяўляе сабой адлюстраванне ў свядомасці носьбітаў мовы распазнавальных рыс, якія аб'ектыўна ўласцівыя дэнатату або прыпісваюцца яму дадзеным моўным асяроддзем³.

Значэнне паасобнай лексічнай адзінкі і ўсёй ЛСГ у цэлым выступае яе іерархічная арганізацыя, якая ўключае архісемы (агульныя семы родавага значэння), дыферэнцыруючыя семы відавога значэння і патэнцыяльныя семы. Размеркаванне сем унутры семантычнай структуры ЛСВ

(лексіка-семантичных варыянтаў) не з'яўляецца пастаянным. Кантэкстуальнае значэнне выступае своеасаблівым прамежковым этапам сэнсавага вар'іравання лексічнай адзінкі і звязана з перапамеркаваннем кампанентаў яе семантичнай структуры.

У творах В. Дуніна-Марцінкевіча выкарыстаны наступныя назоўнікі са значэннем працэсу моўнай дзейнасці: *бясёда, гавор, гаворка, гадка, гамонка, гутарка, малва, разгавор, размова, рэч*. Яны зафіксаваны ў 26 словаўжываннях. Кантэкст дае магчымасць вызначыць набор сем, неабходных і дастатковых для апісання семантичнай структуры гэтых лексічных адзінак: S_1 — моўная дзейнасць наогул, не звязаная з перадачай канкрэтных асаблівасцей; S_2 — моўная дзейнасць, у семантичнай характарыстыцы якой фіксуецца некаторая ступень выражэння тэматычнай накіраванасці; S_3 — моўная дзейнасць без дакладна выражанай тэматычнай накіраванасці; S_4 — моўная дзейнасць, якая характарызуецца слабай выражанасцю агульнай тэматычнай накіраванасці; S_5 — моўная дзейнасць, звязаная з канкрэтнай тэмай; S_6 — адзін з відаў размовы; S_7 — моўная дзейнасць, звязаная са зменай тэмы размовы; S_8 — моўная дзейнасць, у семантичнай характарыстыцы якой на першы план выступае ўказанне на характар працякання размовы.

Гэтыя структурныя кампаненты наступным чынам размяркоўваюцца ў выяўленых намі словаўжываннях: S_1 — «назнач мне мінутку для размовы»⁴, «ці не падаруеш мне хвілінку на размову» (с. 60), «асэсар і раёт на гаворку гады» (с. 463); $S_1 + S_2 + S_3$ — «Гаворка там завязалася зноў памеж дружны» (с. 442), «пойдуць гамонкі, уздыханні» (с. 25); $S_1 + S_2 + S_3 + [S_6]$ — «панскія гаворкі, — то быліцы ў краі» (с. 440); $S_1 + S_2 + S_4$ — «Паны, што з імі на вайну хадзілі, князеў гаворку зараз падхвацілі» (с. 217); $S_1 + S_2 + [S_4]$ — «станавы з Піскулькіным хаваюцца па баках, каб падслухаць іх размову» (с. 124); $S_1 + S_2 + S_5$ — «Нічога, — кажа ціха Рабак да грамады (відна, што той гаворцы не вельмі быў рады)» (с. 440), «радасну слёзку кулаком абцёр, дый такі з князем завёў ён гавор» (с. 217); $S_1 + S_2 + S_5 + [S_4]$ — «Такія з сабою часценька разгаворы жадны весць» (с. 342); $S_1 + S_2 + S_5 + S_6$ — «Старэйшыя ж пры малым сталі вялі гадкі аб сяклетах» (с. 463); $S_1 + S_2 + S_6$ — «Князь паноў ганяе, крычыць, што крыў божа! Ахота, бясёды — нішто не паможа» (с. 220), «вясела бясёда цэлай грамадзе» (с. 221); «завязаліся дзелам громкі разгаворы, разумныя гутаркі» (с. 465), «вячэрняй парою Домка чакаць мае з пільнаю малвою» (с. 290); $S_1 + S_2 + S_6 + [S_8]$ — «Так і з гаворкай: яна спачатку — без крыка, пакуль дойдзе да гадкі, пахожай на дзіка» (с. 467), «Ну ж з сабой кумы сайдуцца, тут зараз гадкі начнуцца» (с. 180); $S_1 + S_8 + [S_4]$ — «Пан войскі раскрыжаваў рукі... і гаворкай без ладу, парадку мяняліся» (с. 432); $S_1 + S_2 + S_7 + [S_8]$ — «Так і з гаворкай: яна спачатку без крыка, пакуль дойдзе да гадкі, пахожай на дзіка» (с. 467); $S_1 + S_8 + [S_4]$ — «раент з асэсарам сталі да вялі рэч пакойна» (с. 452), «і па доўгіх гаворках сакрэтных у святліцах рассыпаліся вестачкі розны ў акаліцах» (с. 450); $S_1 + S_8 + [S_6]$ — «памеж вясёлай грамады завязаліся дзелам громкі разгаворы» (с. 444), «гаворкі, даселя ідучы без звягі, змяніліся ў пасваркі і крыкі» (с. 467), «Тадавуш смялейшы павёў разгаворы» (с. 444).

Сэнсавыя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі ў прыведзеных прыкладах зводзяцца да ўключэння, перасячэння, супадзення азначаемых, адным словам, да парасеміі і амасеміі. Пры гэтым прызнанне слоў амасемантамі грунтуецца на супадзенні кантэкстуальнага значэння асобных словаўжыванняў. У амасемічных адносінах знаходзяцца наступныя словы: *размова* — *гаворка* («назнач мінутку для размовы», «ці не падаруеш мне хвілінку на размову», «на гаворку гады»); *гаворка* — *гамонка* («гаворка завязалася», «пойдуць гамонкі»); *гаворка* — *гавор* («той гаворцы не вельмі быў рады», «завёў такі гавор»); *гаворка* — *рэч* («рассыпаліся вестачкі па доўгіх гаворках», «вялі рэч пакойна»); *гаворка* — *разгавор* («гаворкі змяніліся ў вялікі пасваркі і крыкі», «завязаліся громкі разгаворы», «смялейшы павёў разгаворы»).

Парасемантычныя сувязі выяўляюцца паміж словаўжываннямі, у семантычнай структуры якіх спалучаюцца супадаючыя і несупадаючыя семы. Напрыклад, *гамонка* — *гадка* («пойдуць гамонкі», «вялі гадкі аб...»). Выдзяляюцца таксама семантычныя адносіны пераходнага тыпу, якія займаюць прамежкавае становішча паміж амасемантычнымі і парасемантычнымі: *гаворка* — *размова* («падхвацілі князёў гаворку», «падслухаць іх размову»). Семантычныя структуры адназначных словаўжыванняў адрозніваюцца мінімальнай колькасцю несупадаючых сем. Сэнсавыя адносіны паміж астатнімі словаўжываннямі характарызуюцца большай/меншай ступенню семантычнай блізкасці.

У семантыцы аналізуемых слоў вылучаюцца як найбольш частотныя (ядзерныя) семы: *гаворка* — сема S_2 , *разгавор* — S_6, S_8 , так і найменш частотныя (перыферычныя): *гаворка* — S_5 , *разгавор* — S_2 .

Паколькі ядзерныя семы, якія вызначаюць семантычную структуру лексічнай адзінкі, істотна адрозніваюцца значэннем, то існаванне сінанімічных адносін мы звязваем з кантэкстуальным развіццём семантыкі слоў за кошт актывізацыі пераферычных элементаў структуры. Такім чынам, разгляд амасемічных сувязей пераносіцца на функцыянальны ўзровень.

У аснове такога падыходу ляжыць звязанне семантычна блізкіх слоў да абмежаванай колькасці інварыянтаў. Заўважым, што інварыянт (працэс моўнай дзейнасці) прадстаўлены ў беларускай мове XIX стагоддзя, як сведчаць крыніцы, словамі *бяседа, гаварня, гавор, гаворка, гавэнда, гадка, гамана, гамонка, говар, гоман, гутарка, малва, разгавор, размаўленне, размова, рэч*. Сярод іх можна вылучыць лексічныя адзінкі з больш або менш выразнай дыферэнцыяцыяй (*бяседа, гадка, говар, гоман, малва*) і словы, якім уласціва супадзенне асобных лексіка-семантычных варыянтаў (*гаварня, гавор, гаворка, разгавор, размова, рэч*).

У ідыялекце В. Дуніна-Марцінкевіча ўжыты наступныя словы: *бяседа, гавор, гаворка, гадка, гамонка, гутарка, малва, разгавор, размова, рэч*. Для большасці з гэтых слоў характэрна складаная семантычная структура, што і абумовіла незвычайную разнастайнасць сэнсавых сувязей паміж імі. Паколькі ў маўленні, дзякуючы нічым не абмежаваным магчымасцям індывідуальнай дэнамінацыі аб'ектаў рэчаіснасці, у працэсе ідэнтыфікацыі могуць уключацца не толькі семантычна блізкія, але і зусім семантычна розныя элементы, то ўстанаўленне дакладных межаў інварыянта практычна немагчыма. Таму можна дапусціць, што ў ідыялекце пісьменніка, які карыстаўся неўнармаванымі сродкамі мовы, ужыванне семантычных інварыянтаў не магло быць рэгламентаваным. Але супастаўленне семантычных характарыстык дадзеных слоў паказала, што ў закрытай лексічнай сістэме, якой з'яўляецца ідыялект пісьменніка, паміж лексічнымі адзінкамі, аб'яднанымі агульнасцю значэння, адбываецца больш або менш выразная сэнсавая дыферэнцыяцыя, звязаная з замацаваннем у мове слоў, якія перадавалі асноўныя паняцці працэсу моўнай дзейнасці: *размова* — «моўная дзейнасць наогул, не звязаная з перадачай канкрэтных асаблівасцей гэтага паняцця»; *гаворка* — «моўная дзейнасць, якая мае тэматычную накіраванасць»; *разгавор* — лексічная адзінка, якая ўказвае на характар працякання размовы. Словаўжыванні «назнач мне мінутку для размовы», «ці не падаруеш мне хвілінку на размову», «на гаворку гады» не толькі не вызначаюць паняцце «размова наогул», але і ўказваюць на тое, што размова яшчэ не адбылася, а прысутнічае толькі патэнцыяльная магчымасць яе ажыццяўлення. Пры з'яўленні фактараў, дазваляючых рэалізаваць гэту магчымасць, ужываецца другая лексічная адзінка — *гаворка*. Для ўказання на відавую разнастайнасць размовы ўжываюцца словы *бяседа, гавор, гадка, гамонка, гутарка, малва*.

У сучаснай беларускай мове, паводле «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (ТСБМ), для перадачы паняцця «працэс моўнай дзейнасці» ужываюцца словы *гаворка, гамонка* (разм.), *гутарка, размова*.

У гэты рад М. Клышка ўключае таксама слова *звягня*⁵, хоць, згодна памянёнаму вышэй слоўніку, яно не ўступае ў сінанімічныя адносіны з прыведзенымі словамі.

Што датычыць семантыкі гэтых лексічных адзінак, то, як сведчыць ТСБМ, неабходна ў першую чаргу выдзеліць гіпа-гіперанімічныя адносіны паміж словамі *гутарка*, *гаворка*, з аднаго боку, і словам *размова*, з другога. Лексічныя адзінкі *гаворка*, *гутарка* ўступаюць паміж сабою ў сінанімічныя адносіны па лініі двух сваіх ЛСВ: 1. «Дзелавае або сардэчная размова», 2. «Чутка, пагалоска». Слова *гамонка* ў лексіка-семантычных варыянтах «гутарка, размова», «гоман» выступае стылістычным эквівалентам лексічнай адзінкі *гаворка* і ў ЛСВ «гутарка, размова» — амасемантам слова *гутарка*. З гэтага, на нашу думку, вынікае, што слова *размова* з'яўляецца родавай назвай паняцця «працэс моўнай дзейнасці», словы ж *гаворка*, *гутарка*, а таксама іх стылістычны эквівалент *гамонка* — відавymi абазначэннямі гэтага паняцця.

Калі слова *гаворка* праз свае ЛСВ (гукі размовы; разнавіднасць мясцовага дыялекту, якая ахоплівае адносна невялікую тэрыторыю; асаблівасці мовы, манера размаўляць) фіксуе нашу ўвагу на чыста знешніх праяўленнях працэсу размовы, то слова *гутарка* перадае ўнутраны характар гэтага працэсу, яго тэматычную накіраванасць, што звязана з дыферэнцыяцыйнай відавymi абазначэнняў гаворкі (*гутарка*: 2. «Лекцыя, даклад», 4. «Літаратурны твор»).

Адзначым, што словы *гавор*, *гадка*, *малва*, *рэч*, *разгавор*, ужытыя В. Дуніным-Марцінкевічам, не ўваходзяць у актыўны запас слоўніка сучаснай беларускай мовы, іх існаванне ў ідыялекце пісьменніка хутчэй за ўсё можна растлумачыць яго жадааннем ва ўмовах адсутнасці цвёрдых лексічных норм найбольш поўна перадаць блізкія, але несупадаючыя прызнакі дэнатата.

Такім чынам, сутыкненне рознадзялектных лексічных стыхій, іншамоўнае запазычанне і, нарэшце, працэс утварэння неалагізмаў заканамерна абумовілі існаванне ў беларускай мове XIX стагоддзя вялікай колькасці семантычна блізкіх слоў. Лексічная дублетнасць асабліва пашыралася ў ідыялекце пісьменніка, паколькі кантэкст ствараў неабмежаваныя магчымасці для ідэнтыфікацыі нават семантычна далёкіх слоў. Умелае выкарыстанне семантычных варыянтаў дазволіла пісьменніку раскрыць сэнсавыя магчымасці народнай лексікі, паказаць багацце і гнуткасць беларускай мовы. Разам з тым існаванне дублетаў нярэдка прыводзіла да парушэння дакладнасці і выразнасці; гэту з'яву неабходна было пераадолець у працэсе далейшага развіцця мовы. Гэты працэс суправаджаўся змяншэннем колькасці членаў адпаведных варыяцыйных радоў, што ў сваю чаргу выклікала ўскладненне семантычнай структуры лексічных адзінак і садзейнічала таму, што кантэкстуальныя сінанімічныя сувязі або распаліся (*гаворка* — *рэч*, *разгавор* — *малва*) або набылі сістэмны характар (*гаворка*, *гамонка*, *гутарка*, *размова*).

¹ Гл.: Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мінск, 1970. С. 264; Крамко І. І. Шляхі развіцця лексікі новай беларускай пісьмовай мовы ў дакастрычніцкі перыяд // Беларуская лексікалогія і этымалогія: Праграма і тэзісы дакладаў міжрэспубліканскай канферэнцыі па беларускай лексікалогіі. Мінск, 1968. С. 87.

² Плотников Б. А. Основы семасиологии. Минск, 1984. С. 199.

³ Гл.: Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. докл. М., 1971. Ч. 1. С. 95.

⁴ Дунин-Марцінкевіч В. Творы. Мінск, 1964. С. 52. Далейшыя спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксце артыкула.

⁵ Гл.: Клышка М. К. Слоўнік сінанімаў і блізказначных слоў. Мінск, 1976.